

INDIVIDUÁLNO-PSYCHOLOGICKÉ CHARAKTERISTIKY
KONŠPIRAČNÉHO TEORETIKA**MAREK JURKOVIČ**

Mgr. Marek Jurkovič, Ústav experimentálnej psychológie SAV, Dúbravská cesta 9, 841 04 Bratislava, Slovenská republika, e-mail: marek.jurkovic@savba.sk

The belief in the veracity of different conspiracy theories appears to be a relatively marginal subject of research in psychology, but the importance of this phenomenon is on the rise. These convictions have entered the mainstream political and social discourse in Slovakia and are largely disseminated in society. In this paper, I present an overview of the psychological findings related to people who succumbed to these beliefs. We seek to find certain possible determinants of the belief in conspiracy theories on the basis of known cognitive mechanisms and individual characteristics. Psychological research also point out certain links between such convictions and personal qualities and beliefs which often go beyond the values of a democratic society based on civil rights. I call on giving more attention to this topic, as it can represent a potentially risky area, the significance of which should not be underestimated.

Key words: conspiracy theories, personality, mindware, rationality

Kľúčové slová: konšpiračné teórie, osobnosť, mindware, racionalita

ÚVOD

Pod konšpiračnou teóriou sú obvykle myslené vysvetľujúce presvedčenia, ktoré nejakú osobu alebo skupinu ľudí obviňujú z krytia určitej ilegálnej alebo škodlivej aktivity (Ayto, 2002). Niektoré konšpiračné teórie sa však časom ukázali ako pravdivé, Hofstadter (1965) preto tvrdí, že konšpiračný teoretik tiež verí v gigantickú alebo rozsiahlu konšpiráciu, ktorá je hybnou silou dejín (v porovnaní s bežnými vysvetleniami, že dejinami hýbe ekonomika, idey a pod.), čo sa nám zdá ako výstižnejšia definícia. V dnešnej dobe možno nájsť konšpiračné teórie týkajúce sa snád' akejkolvek oblasti ľudského života – od kondenzačných čiar na oblohe, ktoré údajne rozsievajú toxické látky (tzv. *chemtrails*), cez sprisahanie sekulárnych vedcov, ktorí sa snažia pretláčať evolučnú teóriu s cieľom podkopať autoritu náboženských textov (presvedčenie mnohých kreacionistov), až po konšpiračné teórie týkajúce sa napr. nejasných okolností smrti niektorých hudobníkov (napr. tajné služby zabili Johna Lennona). V pre-

važnej väčšine prípadov nie sú konšpiračné teórie založené na nejakých empiricky získaných dátach a pre jednu udalosť tak môže existovať množstvo vysvetlení, ktoré si vzájomne odporujú – napr. konšpiračná teória, že Usáma bin Ládín je stále nažive vs. konšpiračná teória, že je už roky mŕtvy (Wood, Douglas & Sutton, 2012). Ak sa človek rozhodne venovať dostatok času overovaniu tvrdení v konšpiračných teóriách, zistí, že presvedčenie o ich pravdivosti nemôže byť založené na sile empirických alebo logických argumentov. To považujeme za najvýznamnejšiu výhradu voči šíreniu konšpiračných teórií, keďže sú často prezentované ako dokázaný fakt, prípadne ako závery na základe podrobnej a nezaujatej investigatívy, čo podrobnejšie preskúmanie ich obsahu nepotvrdí, a zároveň sú často až nekriticky prijímané konšpiračnými teoretikmi. Prečo sa teda zdá, že konšpiračné teórie sa naďalej tešia pomerne širokej popularite v populácii (Oliver & Wood, 2014; Ortmann & Heathershaw, 2012), hoci úroveň vzdelanosti v porovnaní s predošlými obdobiami zdanlivo narastá? Aké individuálne charakteristiky konšpiračných teoretikov by mohli vysvetľovať ich vyššiu náchylnosť brať nepodložené správy ako dané a odmietať hlavnoprúdový diskurz? V tomto diskusnom príspevku sa pokúsime o prehľad prevažne individuálnopsychologických charakteristík konšpiračných teoretikov.

HEURISTIKY A KLAMY

Jedným z možných predpokladov pre vieru v konšpiračné teórie je nízka miera analytického myslenia. Pod analytickým myslením rozumieme inhibíciu kognitívnych omylov a heuristického spracovávanía informácií. Tento druh omylov a spracovávanía spočíva v tendencii ľudskej psychiky k úspornosti pri vynakladaní mentálnych zdrojov, keďže mnohé kognitívne omyly a heuristiky sú autonómne a nevyžadujú si zdroje pracovnej pamäte. Mnohé z týchto heuristik majú pôvodne adaptívny charakter, napr. vedú k rýchlejším rozhodnutiam, hoci za cenu straty komplexnosti rozhodovacieho procesu, no v súčasnosti sa často prejavujú v kontexte, ktorý nie je adekvátny resp. naklonený tomuto typu spracovávanía.

Jeden z kognitívnych omylov prejavujúcich sa u konšpiračných teoretikov (ale aj takmer u všetkých ostatných ľudí) je konfirmačná zaujatosť resp. skreslená asimilácia (*biased assimilation*). Pri skreslenej asimilácii jednotlivci pozitívne (a nedbalo) hodnotia dôkazy v prospech vlastného presvedčenia, no sú hyperkritickí voči protiarargumentom druhej strany. Skreslená asimilácia následne vedie k polarizácii postojov, nie k ich zmene alebo zmierneniu. Jednotlivci si tiež môžu rovnaký dôkazný materiál vykladať konfirmačne v rámci protichodných teórií, teda rovnaký dôkazný materiál môže viesť k potvrdeniu aj konšpiračných, aj oficiálnych teórií (McHoskey, 1995). Zistenia Swamiho et al. (2013) tvrdia niečo odlišné – vystavenie informáciám kritickým voči konšpiračným teóriám môže viesť k zmierneniu sily presvedčenia v ich pravdivosť. Je však otázne, do akej miery sú konšpirační teoretici ochotní vyhľadávať si informácie kritické voči konšpiračným teóriám. V súčasnej dobe sa tendencia k potvrdzovaniu si vlastných presvedčení prejavuje aj v preferenciách na sociálnych sieťach. Nedávny výskum Bessiho et al. (2015) potvrdzuje, že v porovnaní s internetovou komunitou fanúšikov vedy, ktorí sa venovali okrem vedeckých informácií aj vyvracaniu konšpiračných teórií, sa fanúšikovia konšpiračných teórií sústredili prevažne na konšpiračno-teoretický obsah a na jeho šírenie. Šírenie konšpiračných teórií bolo vysvetľované ako súčasť presvedčenia, že hlavnoprúdové médiá takéto informá-

cie zanedbávajú. Zároveň sa zdá, že fanúšikovia vedy nepodliehali do takej miery heuristickému posudzovaniu informácií, keďže s odmietnutím konšpiračnej teórie bola spojená aj námaha súvisiaca s vyhľadávaním informácií, ktoré konšpiračné teórie vyvracali.

Na rozdiel od tohto typu spracovávania existuje ešte analytické alebo elaboratívne uvažovanie, ktoré je náročnejšie, ale dokáže vo všeobecnosti vytvárať komplexnejšie modely reality, a teda môže viesť k informovanejším rozhodnutiam. Napríklad Swami, Voracek, Stieger, Tran, a Furnham (2014) skutočne zistili, že participanti s navodeným analytickým myslením podliehali viere v konšpiračné teórie do menšej miery. Analytické myslenie bolo v jednej štúdií navodené pomocou primingu – do poprehadzovaných slov vety boli experimentálnej skupine pridané slová spájané s analytickým myslením (napr. analyzovať, myslieť), v nasledujúcej štúdií bolo analytické myslenie vyvolávané u experimentálnej skupiny ťažko čitateľným textom – vyššia kognitívna námaha s tým spojená následne vedie k aktivizácii kognitívnych mechanizmov pri inej úlohe (teda pri posudzovaní konšpiračnej teórie). Analytické myslenie teda pravdepodobne môže slúžiť ako určitá ochrana pred vierou v konšpiračné teórie, hoci výsledky výskumu je nutné replikovať ešte v iných kultúrnych kontextoch, kde má viera v konšpiračné teórie odlišnú funkciu. Lenže tým sa dostávame aj k problému toho, čo tvorí základ analytického myslenia.

MINDWARE

Jednotlivec by mal disponovať tzv. *mindwarom*, ktorý analogicky k počítaču predstavuje software pre naše uvažovanie. Mindware sú rôzne pravidlá, vedomosti, stratégie a procedúry, ktoré si môže jednotlivec vyvolať z pamäte, aby mu pomohli pri rozhodovaní alebo riešení problémov (Stanovich, 2011). Pokiaľ počítaču chýba určitý software, nemôže vykonávať určité úlohy. Pokiaľ jednotlivcovi chýba určitý mindware, môže sa rozhodovať alebo riešiť problémy, no obvykle nesprávne a spolieha sa pri tom skôr na heuristické uvažovanie produkujúce kognitívne omyly. Stanovich (2011) takéto nedostatky nazýva medzerami v mindwari. Ak jednotlivcovi chýba napr. mindware týkajúci sa vedeckého myslenia a metód, môže sa stať obeťou rôznych pavedeckých presvedčení a produktov, hoci ani vedci sa tomu niekedy nevyhnú. Typickým príkladom sú homeopatiká, v ktorých prípade nikdy nebol hodnoverne klinicky dokázaný účinok na úrovni vyššej ako u placebo, napriek tomu si ich ľudia kupujú a za dôkaz ich účinnosti považujú subjektívne zlepšenie zdravotného stavu. Ak by ale nemali medzeru v mindwari, uvedomovali by si, že existujú alternatívne vysvetlenia. Jedným z faktorov podmieňujúcich vieru v konšpiračné teórie je nedostatok špecifických vedomostí, ktoré sú nutné pre racionálne uvažovanie. Tieto vedomosti môžu byť pomerne zložité, no i jednoduché, ako napríklad Occamova britva (preferovanie jednoduchších vysvetlení pred zbytočne zložitými). V súčasnom vzdelávacom systéme sa na rozvíjanie tohto druhu vedomostí kladie len malý dôraz, takže medzery v mindwari sú pravdepodobne rozšírené. S týmto javom súvisí aj Dunning-Krugerov efekt (Kruger & Dunning, 1999), ktorý popisuje nadhodnocovanie vlastných kompetencií u menej kompetentných jednotlivcov. Je veľmi nepravdepodobné, že by sme našli vesmírneho inžiniera, ktorý by spochybňoval prístátie na Mesiaci. Na druhej strane však existuje množstvo ľudí s rudimentárnymi znalosťami o kozmonautike, ktorí prístátia spochybňujú. Medzera v mindwari je príliš nespecifický faktor, aby vysvetľoval vieru v konšpiračné teórie.

V prípade skresľujúcich presvedčení, ako je konšpiračné vysvetľovanie udalostí, už Stanovich (2011) hovorí o kontaminovanom mindwari. Ide o mindware, ktorý je neadaptívny a odolný voči racionálnym argumentom. Do kategórie kontaminovaného mindwaru okrem konšpiračných presvedčení a pavedeckých teórií zaraďuje tiež rozličné paranormálne presvedčenia a pod. V nasledujúcej časti budem prezentovať výsledky niektorých doterajších výskumov, ktoré sa snažia vysvetliť náchylnosť k viere v konšpiračné teórie pomocou interindividuálnych rozdielov.

OSOBNOSTNÉ CHARAKTERISTIKY

Vzhľadom na podozrievavú povahu konšpiračných teórií sa zdá, že aj u jednotlivcov veriacich v konšpiračné teórie sa budú objavovať paranoidné črty. To potvrdili viaceré výskumy (Brotherton & Eser, 2015; Darwin, Neave & Holmes, 2011). Paranoja sa síce týka najmä duševných ochorení, no samotná zvýšená úroveň paranoidnej ideácie ešte neznamená výskyt duševného ochorenia u konšpiračných teoretikov. Na druhej strane však presvedčenie v konšpiračné teórie koreluje so zvýšenou schizotypiou (Barron, Morgan, Towell, Altemeyer & Swami, 2014; Darwin et al., 2011; van der Tempel & Alcock, 2015). Konšpirační teoretici v porovnaní s osobami bez týchto presvedčení skórujú vyššie na kontinuu od absencie psychotických znakov po psychózu, čo znamená, že sa u nich prejavuje vyššia miera psychotických znakov. Psychóza je interpretovaná ako strata kontaktu s realitou. Ak sa tieto znaky objavujú u konšpiračných teoretikov, je snáď aj pochopiteľné, že veria nepodloženým teóriám. Tieto výskumy boli iba korelačné, preto nemožno s istotou tvrdiť, že viera v konšpiračné teórie vyplýva z týchto interindividuálnych rozdielov. Akokoľvek tieto zistenia interpretujeme, pravdepodobne existuje významný vzťah viery v konšpiračné teórie s osobnostnými charakteristikami, ktoré sú maladaptívne. S mierou paranoidity a konšpiračno-teoretickou ideáciou súvisí tiež tendencia ľahko sa nudiť (Brotherton & Eser, 2015). Tendencia nudiť sa je stabilná osobnostná črta spojená s viacerými negatívnymi osobnostnými znakmi a averznými emóciami - depresiou, beznádejnosťou, narcizmom, nedôverčivosťou a hostilitou (Brotherton & Eser, 2015). U konšpiračných teoretikov sa tiež zistila vyššia miera ochoty správať sa machiavellisticky a ochoty podieľať sa na konšpiráciách (Douglas & Sutton, 2011). U konšpiračných teoretikov sa teda zistila vyššia miera ochoty k využívaniu druhých ľudí pre vlastný zisk. Vzťah medzi vierou v konšpiračné teórie a machiavellizmom bol sprostredkovaný ochotou podieľať sa na konšpiráciách. Z výsledkov výskumu Douglasovej a Suttona (2011) vyplýva, že konšpirační teoretici podliehajú obrannému mechanizmu projekcie, projikujú vlastné tendencie na iných ľuďoch a skupiny. Zároveň je tiež možné, že podobne ako akákoľvek iná činnosť aj vyhľadávanie a šírenie konšpiračných teórií má určitý vplyv na mozog a tým vedie k zmene osobnosti. Nie je teda celkom jasné, čo bolo skôr - či viera v konšpiračné teórie alebo rôzne osobnostné črty. Je možné, že vystavenie konšpiračným teóriám viedlo k istým zmenám na osobnosti.

POLITICKÉ POSTOJE A POSTOJE K VEDE

Ak sú paranoidné a schizotypálne osobnostné znaky záťažou najmä pre daného jednotlivca a jeho okolie, iné osobnostné znaky zistené u konšpiračných teoretikov možno považovať za ohrozujúce aj pre spoločnosť založenú na demokracii a občianskych prá-

vach. Zo zistení Čavojovej, Ballovej Mikuškovej a Majerníka (2015), ktorí uskutočnili výskum na vzorke študentov pedagogických smerov, vyplýva, že konšpirační teoretici netvorí homogénnu skupinu, ale pravdepodobne ich možno rozdeliť do dvoch podkategórií vzhľadom na ich politické a náboženské presvedčenia. Na jednej strane sa podarilo identifikovať klaster, ktorý bol popísaný ako „kontaminovaný fundamentalista“ (v zmysle kontaminovaného mindwaru). Kontaminovaní fundamentalisti sa vyznačovali silnou inklináciou k etnickým a náboženským predsudkom (antisemitizmus a protirómske postoje), vysokou paranoiditou a silnou inklináciou k pravicovému autoritárstvu a náboženským presvedčeniam. Autoritárske znaky znamenajú, že jednotlivci sú viac náchylní podriaďiť sa sociálnym autoritám. Autoritárske osobnostné znaky sú typicky žiaduce v politických systémoch, kde jednotlivci disponujú malou mierou osobných slobôd, teda napríklad fašizmus alebo stalinizmus. Metodika použitá v (Čavojová, Ballová Mikušková & Majerník, 2015) explicitne merala pravicové autoritárstvo, ktoré je spojené s fašistickými tendenciami. Ďalej sa zistilo, že presvedčenie o pravdivosti rôznych konšpiračných teórií je spojené aj s presvedčením o pravdivosti rôznych iných iracionálnych presvedčení (homeopatia, paranormálne javy). Frekvencia výskytu tohto typu konšpiračného teoretika bola 20%. S menšou frekvenciou (10%) sa vyskytuje druhý typ konšpiračných teoretikov, ktorý sa vyznačuje silným náboženským antidogmatizmom a pravicovým antiautoritárstvom, miernymi etnickými a náboženskými predsudkami, ale zároveň aj vierou v rôzne iracionálne presvedčenia (homeopatia a paranormálne javy). Možno teda usudzovať, že konšpiračné teórie pravdepodobne do väčšej miery priťahujú autoritársky založených jednotlivcov. Sklony k náboženským a etnickým predsudkom, autoritárskemu a silne náboženskému založeniu sa však vyskytovali aj u jednotlivcov, ktorí nepodliehali kontaminovaným presvedčeniam, teda ani konšpiračným teóriám. Nemožno teda iba na základe politických alebo náboženských presvedčení predikovať u jednotlivcov vyššiu náchylnosť k viere v konšpiračné teórie. V rozpore so zisteniami Čavojovej et al. (2015) možno nájsť aj výsledky výskumu, ktorý našiel vyššiu prevalenciu viery v konšpiračné teórie na ľavej strane politického spektra (Lewandowsky, Gignac & Oberauer, 2013). Na výsledkoch výskumu je však alarmujúca aj rozšírenosť predsudkov, autoritárstva atď. u vzorky budúcich učiteľov. Zdá sa, že pre konšpiračných teoretikov sú definujúce skôr predsudky voči skupinám, ktoré sú pri moci, než pravicovo-autoritárska alebo iná orientácia. Skupiny disponujúce mocou sú vnímané konšpiračnými teoretikmi ako menej sympatické a viac ohrozujúce než skupiny ňou nedisponujúce (Imhoff & Bruder, 2014). Pre jednotlivé kultúry však môžu existovať odlišné faktory podmieňujúce vieru v konšpiračné teórie a aj odlišné vzorce týchto presvedčení.

V súvislosti s politickými presvedčeniami chcem spomenúť aj výskum Jolleyho a Douglasovej (2014), ktorí zistili, že vystavenie participantov informáciám podporujúcim konšpiračné teórie viedlo k zníženej miere úmyslov politicky sa angažovať (ak sa konšpiračné teórie týkali vlády) a zníženej miere redukovať svoju uhlíkovú stopu (ak sa konšpiračné teórie týkali globálnej zmeny klímy). Vystavenie konšpiračným teóriám totiž spôsobilo pocity bezmocnosti (politickej aj environmentálnej), pochyby a sklamanie (týkajúce sa klimatológov a klimatológie). Zároveň si jednotlivci nevedomujú, do akej miery môže vystavenie konšpiračno-teoreticky ladeným informáciám ovplyvniť ich presvedčenia, hoci sú schopní predikovať mieru dopadu týchto informácií na iných (Douglas & Sutton, 2008). Tieto zistenia poukazujú na možné negatívne spoločenské dopady týkajúce sa šírenia konšpiračných teórií. Jolley a Douglas (2014a) pozorovali obdobné následky vystavenia konšpiračným teóriám aj v súvis-

losti s úmyslom očkovať, keď vystavenie konšpiračným teóriám znižovalo ochotu očkovať svoje fiktívne dieťa a spôsobovalo pocity bezmocnosti, rozčarovania a nedôvery voči autoritám. Verejné zdravie je teda tiež jednou z oblastí, na ktorú môžu mať konšpiračné teórie negatívny vplyv a môžu dokonca viesť k úmrtiam. Vyššiu mieru politického cynizmu u konšpiračných teoretikov potvrdzujú aj iné výskumy (Swami & Furnham, 2012; Swami et al., 2011).

Konšpirační teoretici majú aj iné potenciálne škodlivé tendencie. Napríklad, Lewandowsky et al. (2013) u konšpiračných teoretikov zistili vysokú mieru odmietania vedeckých vysvetlení. To by nemalo prekvapovať vzhľadom na vysokú mieru podliehania kognitívnym omylom (napr. skreslená asimilácia) a empiricky nepotvrdeným presvedčeniam (napr. viera v existenciu paranormálnych javov) u týchto ľudí. V porovnaní s vedeckými teóriami sa u konšpiračných teoretikov prejavuje tendencia k nekonzistentnosti ich presvedčení týkajúcich sa konšpiračných teórií, a to až do takej miery, že si môžu odporovať (Wood et al., 2012). Niektorí výskumníci (Swami & Furnham, 2012; Swami et al., 2011; Wood et al., 2012) si to vysvetľujú tým, že podkladom pre vieru v konšpiračné teórie nie je ich vzájomná faktická konzistentnosť, ale určité generalizované presvedčenie. Rozdiely a protirečenia medzi jednotlivými konšpiračnými teóriami sú tak zatienené všeobecným rámcom vysvetľujúcim svet. Toto generalizované presvedčenie môže mať pre jednotlivcov určitý psychologický funkčný význam, ktorý je v súlade s ich osobnostnými charakteristikami, ako som ich spomenul vyššie (napr. paranoja).

FUNKCIA KONŠPIRAČNÝCH TEÓRIÍ

Tým sa dostávam k problematike štruktúry a funkcie konšpiračných teórií. Mnohí výskumníci predpokladajú (Franks, Bangerter & Bauer, 2013; Newheiser, Farias & Tausch, 2011; Sapountzis & Condor, 2013), že konšpiračné teórie môžu spĺňať určitú funkciu pre jednotlivcov alebo skupiny, ktoré im veria. Ľudia sú podľa výskumu Grzesiakovej-Feldmanovej (2013) náchylní uvažovať viac konšpiračne v situáciách vyvolávajúcich úzkosť (napr. v čase pred skúškami). Iní výskumníci (Newheiser et al., 2011) taktiež poukazujú na súvislosť medzi vierou v konšpiračné teórie a ich schopnosťou znižovať pocity existenciálneho ohrozenia a úzkosť súvisiacu so smrťou.

S tým súvisí aj interpretácia viery v konšpiračné teórie ako druhu kvázináboženskej mentality. Franks et al. (2013) vysvetľujú popularitu konšpiračných teórií tým, že konšpiračné teórie redukujú mieru úzkosti vyvolanú nečakanými udalosťami ohrozujúcimi pohľad na svet a dávajú im určitý zmysel. Podľa Franksa et al. (2013) konšpiračné teórie vykazujú znaky organizovaných náboženstiev, hoci im chýba inštitucionalizovaná forma. Konšpiračné teórie transformujú úzkosť do užšie zameraného konkrétneho strachu (napr. namiesto všeobecnej úzkosti zo spoločenských zmien sa strach preniesie na činy konkrétnej skupiny, ktorá je údajne zodpovedná za spoločenské zmeny a neistotu). Zároveň Franks et al. (2013) tvrdia, že konšpiračné teórie sú úspešnejšie, ak ich motívom je súboj o určité „posvätné hodnoty“ (príkladom z nedávnej slovenskej histórie môže byť ochrana „tradičnej rodiny“). Tieto ich hypotézy zatiaľ neboli empiricky overované, čo môže byť námet pre budúce výskumy. Konšpiračné teórie s náboženstvami spája aj tendencia vysvetľovať nejednoznačné udalosti ako úmyselné – konšpiračné teórie teda vysvetľujú udalosti ako niečí úmysel (Brotterton & French, 2015), čo je tendencia rozšírená všeobecne, ale u niektorých jedno-

tlivcov sa prejavuje do väčšej miery. Ak niekto vidí v dejinných zmenách zlý úmysel určitej skupiny ľudí, potom by mal prirodzene inklinovať k tomuto skresleniu vo vyššej miere. Zároveň zistili (Brotherton & French, 2015), že viera v konšpiračné teórie súvisela aj s tendenciou k antropomorfizácii. Tendencia k pripisovaniu úmyslov však nemala súvis s antropomorfizáciou, hoci sa to predpokladalo. Je možné, že ide o odlišné procesy. Podobnosť s náboženskými naratívami si všimol aj Donskis (1998), ktorý upozorňuje aj na tendenciu konšpiračných teórií demonizovať objekty svojho odporu, vykresľovať ich ako radikálne zlo, ktoré nemožno tolerovať. Týmto postojom konšpiračné teórie prispievajú k netolerancii, a teda aj k rozkladu liberálnych hodnôt – ide o príklad vytvárania si nepriateľov v rámci medziskupinových vzťahov. Opäť však ide skôr o hypotézu, úvahu, ktorá nebola empiricky potvrdená. Novší výskum (Sapountzis & Condor, 2013), ktorý sa uskutočnil formou analýzy pološtruktúrovaných interview, taktiež tvrdí, že konšpiračné teórie slúžia k prerámcovaniu – jeho účelom je spochybníť politickú legitimitu konvenčných reprezentácií konfliktov (napr. v prípade danej štúdie zmeniť príčinu prevažne symbolického konfliktu z nacionalistickej xenofóbie na konflikt, ktorý predstavuje reálne ohrozenie inou skupinou ľudí) – inak povedané, konšpiračné teórie slúžia pragmatickému cieľu – ospravedlňovaniu vlastného správania a postojov, ktoré by inak nemuselo byť vnímané pozitívne. Daný výskum sa však týkal len jednej určitej kultúrno-špecifickej témy, vzťahu Grécka a Macedónska, výsledky preto bez replikácie v iných kontextoch možno len ťažko generalizovať.

ZÁVER

Zdá sa, že k viere v konšpiračné teórie sú konšpirační teoretici predisponovaní rôznymi osobnostnými a kognitívnymi charakteristikami, ktoré sú prevažne negatívne (chýbajúci alebo kontaminovaný mindware, vyššia miera paranoidity, schizotypie, machiavellizmu). Často sa u nich tiež vyskytujú silné predsudky. Konšpiračné vysvetľovanie udalostí má na jednej strane určitú funkciu (znižovanie úzkosti, dávanie zmyslu spoločenským zmenám a pod.), no vedie k nižšej miere politickej angažovanosti, pocitom bezmocnosti a k politickému cynizmu. Konšpiračné teórie sú náplasťou, ktorá bráni reálnemu riešeniu problémov. Nebezpečenstvo konšpiračných teórií tiež tkvie v šírení lží a v odmietaní vedeckých poznatkov, čo môže potenciálne viesť k zanedbaniu zdravotnej starostlivosti a zameriavaniu sa na fiktívne, ničím nepodložené, pseudoproblémy a pseudonepriateľov. Ak sa teda konšpirační teoretici prezentujú ako sila v záujme pozitívnej spoločenskej zmeny, výskumné zistenia poukazujú skôr na opak a poukazujú tiež na to, že konšpiračné teórie sú možno len projekciou vlastných konšpiračných tendencií na dianie so svete. Konšpiračné teórie tiež vykazujú známky toho, že plnia pre ich predstaviteľov určitú pozitívnu funkciu, do istej miery preberajú funkciu náboženských presvedčení a legitimizujú ich neakceptované presvedčenia (aspoň v určitých kontextoch). Je však otázne, či konšpiračné „náboženstvo“ postavené na strachu je pre spoločnosť pozitívom. Tu sa však už vynárajú i otázky, či tento strach nevyplýva aj z reálnych sociálnych zmien. Je pravdepodobné, že konšpiračné teórie by boli menej rozšírené, ak by politické a iné elity boli dôveryhodnejšie a keby skutočne pracovali aj pre spoločnosť. Viera v rozsiahle sprisahania by pravdepodobne bola menej rozšírená, ak by sme tak často neboli svedkami toho, ako politici, veľké firmy a pod., zavádzajú a poškodzujú jednotlivcov. Určitá miera

skepticizmu je teda na mieste. Preto je nutné zamerať sa aj na oblasť výskumu, ktorá by bližšie ozrejmla sociálne determinanty rozšírenosti konšpiračných teórií. Určitá miera skepticizmu ohľadom výskumov prezentovaných v tomto príspevku je vzhľadom na ich často iba korelačnú, kultúrno-špecifickú alebo hypotetickú povahu tiež namieste. Napriek tomu však konšpiračné teórie a ich šírenie predstavujú výsledok určitých nedostatkov mindwaru v populácii. Na individuálnej úrovni je v budúcnosti dôležité, aby sa v populácii viac rozšírili princípy kritického a skeptického myslenia a zabránilo sa nekritickému prijímaniu a šíreniu konšpiračných teórií.

LITERATÚRA

- Ayto, J. (2002). *20th century words*. London: Oxford University Press.
- Barron, D., Morgan, K., Towell, T., Altemeyer, B., Swami, V. (2014). Associations between schizotypy and belief in conspiracist ideation. In: *Personality and Individual Differences*, 70, 156-159. doi:10.1016/j.paid.2014.06.040
- Bessi, A., Coletto, M., Davidescu, G. A., Scala, A., Caldarelli, G., Quattrociochi, W. (2015). Science vs Conspiracy: Collective Narratives in the Age of Misinformation. In: *PLOS ONE*, 10(2), e0118093. doi:10.1371/journal.pone.0118093
- Brotherton, R., Eser, S. (2015). Bored to fears: Boredom proneness, paranoia, and conspiracy theories. In: *Personality and Individual Differences*, 80, 1-5. doi:10.1016/j.paid.2015.02.011
- Brotherton, R., French, C. C. (2015). Intentional Seekers: Conspiracist Ideation and Biased Attributions of Intentionality. In: *PLOS ONE*, 10(5), e0124125. doi:10.1371/journal.pone.0124125
- Čavojová, V., Ballová Mikušková, E., Majerník, M. (2015). Kontaminovaný mindware: typy, otázky a výzvy. In: *Kognícia a umelý život 2015*.
- Darwin, H., Neave, N., Holmes, J. (2011). Belief in conspiracy theories. The role of paranormal belief, paranoid ideation and schizotypy. In: *Personality and Individual Differences*, 50(8), 1289-1293. doi:10.1016/j.paid.2011.02.027
- Donskis, L. (1998). The conspiracy theory, demonization of the other. In: *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 11(3), 349-360. doi:10.1080/13511610.1998.998573
- Douglas, K. M., Sutton, R. M. (2008). The hidden impact of conspiracy theories: perceived and actual influence of theories surrounding the death of Princess Diana. In: *The Journal of Social Psychology*, 148(2), 210-221. doi:10.3200/SOCP.148.2.210-222
- Douglas, K. M., Sutton, R. M. (2011). Does it take one to know one? Endorsement of conspiracy theories is influenced by personal willingness to conspire. In: *British Journal of Social Psychology*, 50(3), 544-552. doi:10.1111/j.2044-8309.2010.02018.x
- Franks, B., Bangerter, A., Bauer, M. W. (2013). Conspiracy theories as quasi-religious mentality: An integrated account from cognitive science, social representations theory, and frame theory. In: *Frontiers in Psychology*, 4(JUL), 1-13. doi:10.3389/fpsyg.2013.00424
- Grzesiak-Feldman, M. (2013). The Effect of High-Anxiety Situations on Conspiracy Thinking. In: *Current Psychology*, 32(1), 100-118. doi:10.1007/s12144-013-9165-6
- Hofstadter, R. (1965). The Paranoid Style in American Politics and Other Essays. In: *The American Historical Review*, 330. doi:10.2307/1848349
- Imhoff, R., Bruder, M. (2014). Speaking (Un)truth to power: Conspiracy mentality as a generalised political attitude. In: *European Journal of Personality*, 28(1), 25-43. doi:10.1002/per.1930
- Jolley, D., Douglas, K. M. (2014). The social consequences of conspiracism: Exposure

- to conspiracy theories decreases intentions to engage in politics and to reduce one's carbon footprint. In: *British Journal of Psychology*, 105(1), 35-56. doi:10.1111/bjop.12018
- Kruger, J., Dunning, D. (1999). Unskilled and unaware of it: how difficulties in recognizing one's own incompetence lead to inflated self-assessments. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 77(6), 1121-34. Retrieved from <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/10626367>
- Lewandowsky, S., Gignac, G. E., Oberauer, K. (2013). The Role of Conspiracist Ideation and Worldviews in Predicting Rejection of Science. In: *PLOS ONE*, 8(10). doi:10.1371/journal.pone.0075637
- McHoskey, J. W. (1995). Case Closed? On the John F. Kennedy Assassination: Biased Assimilation of Evidence and Attitude Polarization. In: *Basic and Applied Social Psychology*, 17(3), 395-409. doi:10.1207/s15324834baspl703_7
- Newheiser, A. K., Farias, M., Tausch, N. (2011). The functional nature of conspiracy beliefs: Examining the underpinnings of belief in the Da Vinci Code conspiracy. In: *Personality and Individual Differences*, 51(8), 1007-1011. doi:10.1016/j.paid.2011.08.011
- Oliver, J. E., Wood, T. J. (2014). Conspiracy theories and the paranoid style(s) of mass opinion. In: *American Journal of Political Science*, 58(4), 952-966. doi:10.1111/ajps.12084
- Ortmann, S., Heathershaw, J. (2012). Conspiracy Theories in the Post-Soviet Space. In: *The Russian Review*, 71(4), 37-38.
- Sapountzis, A., Condor, S. (2013). Conspiracy accounts as intergroup theories: Challenging dominant understandings of social power and political legitimacy. In: *Political Psychology*, 34(5), 731-752. doi:10.1111/pops.12015
- Stanovich, K. (2011). *Rationality and the Reflective Mind*. London: Oxford University Press.
- Swami, V., Coles, R., Stieger, S., Pietschnig, J., Furnham, A., Rehim, S., Voracek, M. (2011). Conspiracist ideation in Britain and Austria: Evidence of a monological belief system and associations between individual psychological differences and real-world and fictitious conspiracy theories. In: *British Journal of Psychology*, 102(3), 443-463. doi:10.1111/j.2044-8295.2010.02004.x
- Swami, V., Furnham, A. (2012). Examining conspiracist beliefs about the disappearance of Amelia Earhart. In: *The Journal of General Psychology*, 139(4), 244-259. doi:10.1080/00221309.2012.697932
- Swami, V., Pietschnig, J., Tran, U. S., Nader, I. W., Stieger, S., Voracek, M. (2013). Lunar Lies: The Impact of Informational Framing and Individual Differences in Shaping Conspiracist Beliefs About the Moon Landings. In: *Applied Cognitive Psychology*, 27(1), 71-80. doi:10.1002/acp.2873
- Swami, V., Voracek, M., Stieger, S., Tran, U. S., Furnham, A. (2014). Analytic thinking reduces belief in conspiracy theories. In: *Cognition*, 133(3), 572-585. doi:10.1016/j.cognition.2014.08.006
- Van der Tempel, J., Alcock, J. E. (2015). Relationships between conspiracy mentality, hyperactive agency detection, and schizotypy: Supernatural forces at work? In: *Personality and Individual Differences*, 82, 136-141. doi:10.1016/j.paid.2015.03.010
- Wood, M. J., Douglas, K. M., Sutton, R. M. (2012). Dead and Alive: Beliefs in Contradictory Conspiracy Theories. In: *Social Psychological and Personality Science*, 3(6), 767-773. doi:10.1177/1948550611434786

O AUTOROVI

MAREK JURKOVIČ (*1990) - autor je doktorandom v Ústave experimentálnej psychológie SAV v Bratislave a vo svojom dizertačnom projekte sa zameriava na výskum vzťahu racionality, kognitívnych omylov a konceptu *mindfulness*. Vybrané publikácie: Jurkovič, M. (2014). *Všímavosť ako metóda rozvoja racionality?* (v tlači); Jurkovič, M., Čavojová, V., Hanák, R. (2014): Vplyv formulácie problému na mieru podliehania zaujatostiam - príklad na Wasonovej selekčnej úlohe (In: *Kognice a umelý život XIV*, 2014, s. 101-106).